

Tarihyazımında Rastlantısal Nedenler Tartışması: Karşılgusal Düşünce ve Tarihin Tarih Eğitimi ve Öğretiminde Kullanılması

Discussion of Chance Causes in Historiography: Use of Counterfactual Thinking and History in History Education and Teaching

Mehmet Elban, Bayburt University, mehmetelban@bayburt.edu.tr

Okan Yetişensoy, Bayburt University, okanyetisensoy@bayburt.edu.tr

Öz. Bu çalışmanın amacı karşılgusal düşünce ve tarihin tarihyazımındaki yerini ve tarih eğitimi ve öğretimindeki kullanımını incelemektir. Karşılgusal tarihin akademik yayınlarda önemli ürünleri, Robert Fogel ve Niall Ferguson'un çalışmalarıdır. Bununla birlikte XX. yüzyılın ikinci yarısında postmodern yaklaşımlar ile karşılgusal düşünce edebi ve sanatsal ürünlere yansımıştır. Bu bağlamda Türkiye'de karşılgusal sinema ürünü olarak "Osmanlı Cumhuriyeti" zikredilebilir. Yapılan inceleme sonucunda yurtdışı yazında, tarih eğitimi ve öğretimi açısından karşılgusal bazı önemli çalışmalar saptanmıştır. Ayrıca karşılgusal tarih temelli tarih ders kitaplarının da olduğu anlaşılmıştır. Diğer taraftan Türkiye'de sosyal bilgiler ve tarih ders kitaplarında birkaç karşılgusal soru bulgulanmıştır. Karşılgusal düşüncenin tarih eğitimi açısından faydaları, tarihsel kavrama gücünü artırma, yaratıcı düşünceyi geliştirme, eleştirel düşünme becerisini canlandırma ve deterministik yaklaşımları farkına vardırma gibi unsurlardır. Karşılgusal düşünce ve tarihin tehlikeli türlerinden bazıları ideolojik ve ahlaki yargı karşılgusallardır. Ancak söz konusu karşılgusallar tarih eğitimi için fırsata dönüştürülebilir.

Anahtar Sözcükler: Karşılgusal düşünce ve tarih, alternatif tarih, tarihyazımı, tarih eğitimi, tarih öğretimi

Abstract. The purpose of this study is to examine the place of Counterfactual thinking and counterfactual history in the historiography and the use of it in history education and teaching. Important works in academic publications of counterfactual history were the study of Robert Fogel and Niall Ferguson. On the other hand, counterfactual thinking, it was criticized by historians like E.H. Carr and E.P. Thompson. However, in the second half of XX. century, by postmodern approaches, counterfactual thinking was reflected in literary and artistic products. In this context, "Ottoman Republic" can be mentioned as a counterfactual cinema product in Turkey. As a result of the review, some important counterfactual studies have been identified in terms of history education and teaching in the foreign literature. It is also understood that there are also counterfactual history-based history textbooks. In domestic literature, counterfactual studies were not found in history education researches. On the other hand, several counterfactual questions were found in social studies and history textbooks in Turkey. The counterfactual thinking is beneficial in terms of history education, such as increasing the power of historical comprehension, developing creative thinking, stimulating critical thinking skills, and recognizing deterministic approaches. The dangers of counterfactual thinking and counterfactual history are counterfactuals such as ideological counterfactuals, ethical judgment counterfactuals. However, these counterfactuals can be turn into an opportunity for history education.

Keywords: Counterfactual thinking and counterfactual history, alternative history, historiography, history education, history teaching

SUMMARY

Introduction

The act of carrying out predictions by considering the contrary of events in the past or the causes of these events is defined as counter-thinking. In the research, the historical development of counterfactual thinking, the changes in usage in history, its place in the historiography and the methodology of history are examined. In the research, counterfactual thinking and its reflection on literary and artistic products, its use in history education and teaching, its benefits and risks in history education and teaching were discussed and moving from the mentioned subjects, some suggestions have been made for history education and teaching.

Counterfactual thinking and history

Generally, the counterfactual thinking that includes the opposite of what actually exists cases, has been used by many historians from the past to the present day. Historians, especially until the nineteenth century, were more inclined to use counterfactual thinking. Because historical approaches to the ability of forces, such as deaths, love, kings, and heroes, to change the course of history unexpectedly were stronger, until this century. Hence, chances in the field of history have been seen as a driving force. But positivism and determinism, influenced by thinkers such as Auguste Comte and Marx in the nineteenth century, assumed that laws in natural science could also be applied to history. Positivism and Marxism mean that the driving force of chances in history had to be ignored. Thus, in the events occurring in history and in the reasons for them, the laws are the only truth, not chances. But in the first half of the twentieth-century positivism and determinism became questionable. Chance causes in historiography and historical methodology have begun to be rethought. Max Weber revealed a single causal analysis method with a counterfactual approach to chance causes. Braudel, on the other hand, gave less importance to chance causes and assessed them in the history of events. Carr's approach was more debated about chance causes and counterfactual thinking. Carr described the conflict between chance causes and determinism as "Determinism in History or Hegel's Evil" and "The Chance or Cleopatra's nose in History". His side in these two opposing approaches, although he does not admit it, is mostly the first side. Because Carr was criticized as being a determinist, he himself likened counterfactual thinking to Parlor game. E.P. Thompson showed a similar attitude to Carr's counterfactual history approach. Counterfactual thinking and history have gained momentum after the 1960s. The most important academic studies for counterfactual thinking and History were Robert Fogel's "The Railroads and American Economic Growth (1964)" and Niall Ferguson's "Virtual History: Alternative and Counterfactuals, (1997)". However, postmodernism, which emerged in the second half of the twentieth century, influenced historiography, literary and artistic products. Thus, the counterfactual thinking entered into novels, stories, and biographies. Again, counterfactual thinking have been shown in many movies in Hollywood cinema and in the movie "Ottoman Republic" in Turkey.

Results and Suggestions

On the other hand, the use of counterfactual thinking and history in history education and teaching is very limited, despite its potency. Given these limited studies, there are some important studies of counterfactual thinking and history that are used in higher education, secondary education, and textbooks. The prominent studies on the use of counterfactual thinking and history in higher education are the work of Alexander Demanth at the University of Berlin and the Teacher Training Academy of Huijgen and Holthuis in Groningen University. The study of Huijgen and Holthuis is based on the design of a four-phase counterfactual homework. An important study from the Counterfactual history-based history textbooks is Carlisle and Golson's book "Turning Points—Actual and Alternate Histories: A House Divided During the Civil War Era, 2007". The study of the use of counterfactual history in secondary education is Roberts's seven-step, student-

centered, research-based course activity study. When the use of counterfactual thinking and history in history education in Turkey is considered, it is understood that counterfactual thinking and history are not included in history education researches. It was seen that only a small number of counterfactual thinking and questions were found in social studies and history textbooks. In this context, it would be useful to investigate the effects of counterfactual thinking and history on academic studies, on the academic achievements and attitudes of students. In addition, counterfactual thinking and history in social studies and history textbooks and curricula can be considered at the conceptual dimension. Counterfactual thinking and history-based course events can be organized. In history textbooks, the contents of the history can be given with counterfactual history in order to better understand the writing of positivist and deterministic history. Because a concept can be better understood, knowing the exact opposite and negative examples of the concept allows a better understanding of the concept. On the other hand, student-centered lessons similar to Roberts's counterfactual study can be designed. On the other hand, the benefits and dangers of counterfactual history can be mentioned. The benefits of counterfactual thinking have been studied from a variety of disciplines from engineering to education. Counterfactual thinking and history is a very important tool in enhancing students' historical understanding, developing creative thinking, reasoning and stimulating their critical thinking skills. Counterfactual thinking and counterfactual history enable researchers to be aware of their own history philosophies besides historical deterministic approaches. Counterfactual thinking and history give the researcher objective attitudes and new perspectives. In counterfactual thinking and possible threats to history, counterfactuals supporting the author's ideological bias, determinism approaching backward bias, moral judicial counterfactuals, and counterfactuals for the psychological situation within the individual can be listed. Although some dangers of counterfactual thinking and counterfactual history can be found, the danger can be turned into an opportunity for history education and teaching. For example, students can be gained the ability to find dangerous situations in this historical narrative by giving them a counterfactual history of deterministic, ideological or moral judgment.

GİRİŞ

Genel anlamda geçmişte yaşanmış olayların ya da bu olayların nedenlerinin aksini düşünerek tahminler yürütme eylemi, karşıolgusal düşünce olarak tanımlanmaktadır. Araştırmada karşıolgusal düşüncenin tarihsel gelişimi, tarih içindeki değişimleri, tarihyazımında ve tarih metodolojisindeki yeri incelenmiştir. Araştırma konuya ilişkin literatürün özetlendiği ve sentezlendiği değerlendirme (derleme) (Herdman, 2006, s. 4) çalışması olarak ele alınmıştır. Ayrıca araştırmada karşıolgusal düşünce ve tarihin edebî ve sanatsal ürünlere yansımaları, tarih eğitimi ve öğretiminde kullanımı, tarih eğitimi ve öğretimindeki yararları ve tehlikeleri ele alınmış, söz konusu öğelerden hareketle tarih eğitimi ve öğretimi için bazı önerilerde bulunulmuştur.

Karşıolgusal Düşüncenin Tarihsel Gelişimi

Karşıolgusal tarih en genel anlamda geçmişteki olayları anlamaya dönük geçmişte ne olduğunu, ne olmadığını ya da ne olmuş olabileceğini irdelemek amacıyla geliştirilen varsayımlar ve bu varsayımlar ile ilgili sonuçlardır. Öyle ki tarihçiler, geçmişten bu yana karşıolgusal düşünceler kullanmışlardır (Black ve Macraill, 2016, s. 104). Bunlar nesillerdir tarihçilerin “ya...tersi olsaydı, farz edelim ki.....” türünden kullandığı karşıolgusal sorulardır (Roberts, 2011, s. 117). Tarihçiler “ya...olsaydı” sorularını olayların neden meydana geldiğini saptamak için kullanmaktadırlar. Örneğin bir nedensellik arayışında “x”, “y”ye neden oldu iddiasında, “x”in yokluğunda “y” meydana gelmezdi türünde bir karşıolgusal düşünce işe koşulur (Rosenfeld, 2016, s. 7).

Karşıolgusal düşüncenin ilk izleri, Herodot’un Pers savaşlarını anlattığı çalışmasında görülür. Herodot, anlattığı savaş hikâyelerinde “Atinalılar, Kyros’a boyun eğseydi, savaş iradesi ortaya koymasaydı, Yunanistan Perslerin yönetiminde olurdu” karşıolgusal düşüncesini kullanmıştır. Herodot’un kullandığı karşıolgusal düşünce, bir anlamda da zaferi yüceltmektir. Bundan başka Greko-Roman tarihyazım geleneğinde Livy’in, Herodot’un, Tacitus’un, Thukydides’in tarihsel anlatılarında da karşıolgusal düşüncenin varlığı görülmektedir. Atinalı Thukydides’ten ilham alan Romalı tarihçi Tacitus “Romalı bir general olan Germanicus, imparator olacak kadar yaşasaydı, İskender’den daha şöhretli olurdu” demiştir. Benzer şekilde başka bir Romalı tarihçi Livy (MÖ 59-MS 17) “*Ab Urbe Condita*” adlı eserinde: “Romalılar büyük İskender ile bir savaşa girmiş olsalardı, İskender de Roma İmparatorluğu’nun yenilmez olduğunu anlardı” şeklinde karşıolgusal düşünce ortaya koymuştur (Rosenfeld, 2016, s.7-8). Daha yakın bir zaman ölçeğinde on sekizinci yüzyıl ünlü tarihçilerinden Edward Gibbon, “Barbarların tümü yok edilmiş olsaydı bile Batı imparatorluğunun yeniden güçlenip ayakta kalması için yeterli olmazdı.” (Gibbon, 1988, s. 258) türündeki karşıolgusal düşünceleri sıkça kullanmıştır.

Ancak XVII. yüzyılda Francis Bacon (1561-1626) ve Rene Descartes (1596-1650) ile başlayan ve on sekizinci yüzyılda ivme kazanan bilimsel yöntemler genellemelere yatkın bir anlayış ortaya koyuyordu. Bu bilimsel yöntemlere göre deneyimlemeler sayesinde aynı şartlar aynı çıktı ve sonuçları verecekti. Su belli bir sıcaklığa geldiğinde sonuç buhardır. Bu bağlamda tarihçiler için de benzer sebepler benzer sonuçları doğuracaktı (Gilderhus, 2014, s. 94-95). Böylesi bir anlayış doğa bilimlerinden elde edilen bilginin evrensel bir gerçek olduğu anlamındaydı. Ancak, XVIII. Yüzyılda Giambattista Vico (1668-1744), doğru bilgi elde etmeye dönük bu tür metotları tarih araştırmaları için uygun görmemişti (Gilderhus, 2014, s. 95). Zira, Vico “*Yeni Bilim*” (*Scienza Nuova*, 1725) çalışmasında tarihi bir bilim sınıfına dâhil etmişti ve Bacon ve Descartesci bilim anlayışını eleştirmişti. Böylelikle “*Verum et factum convertuntur*” (*Hakikat ile olgu birbirine geçer/birbirini dönüştürür*) ilkesinde, doğru bilgi için en sağlam yönelim toplumsal-tarihsel dünyadır. Çünkü doğa insan tarafından yaratılmamıştır (Vico, 2007, s. 14). Böylelikle modern doğa biliminin öncelliği geri plana itilmişti (Özlem, 2012, s. 291).

Fakat Vico’nun çabalarına rağmen bilimsel modellerin üstünlüğü gücünü korumaktaydı (Gilderhus, 2014, s. 95). Nitekim doğa bilimlerinden esinlenen tarihin yönünün belli olması anlamına gelen tarihsel “determinizm” birçok düşünür tarafından kullanılmıştı. İngiliz tarihçi Henry Thomas Buckle, Auguste Comte, G.W.F. Hegel ve Karl Marx bu yaklaşımın önemli temsilcilerindendi (Woolf, 2014, s. 388). Hegel’de “Felsefi düşünümün, rastlantıyı ortadan

kaldırmaktan başka amacı yoktur” çünkü “halkların yaşayışını nihai bir erek belirler” (Cadiou, Coulomb, Lemonde, Santamaria, 2013, s. 91). Comte’un pozitivist yaklaşımında ise insana ait fiiller, doğa gibi nedensellik yasasına bağlıydı. Bu doğrultuda determinist Buckle, “*History of Civilization, 1857*” adlı çalışmasında insan eylemlerini sebepler üzerine kurdu. Bu tarihi olaylarda rastlantının olmadığı; “tarihin kesintisiz bir sebepler ve sonuçlar zincirinden ibaret” olduğu anlamına geliyordu (Bury, 2016, s. 150). Ancak tarihsel determinizmi kabul eden tarihçilerle birlikte geleneksel tarihi işe koşan tarihçiler anlatılarını hala eski güçlere yashıyordu: “İnsan iradesi, beklenmedik olaylar...”

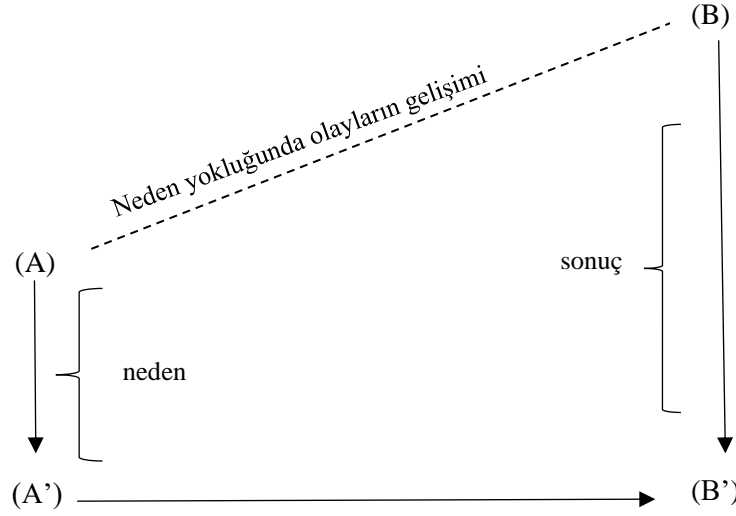
Görüldüğü üzere tarihçilerin karşıolgusal düşüncelerindeki amaç, gerçekteki olaya ilişkin diğer olabilecekleri düşünmek, gerçekleşen olaylarda kaderin rolü, tesadüfler ya da Tanrı gibi güçlerin etkilerini hesaba katmaktır (Wenzlhuemer, 2009, s. 29). Aslında geçmişe dönük böylesi düşünceler geliştirmek tarihçiler için olağan bir şeydi. Çünkü tarihçiler ve düşünürler, tarihi olaylarda güçlü kralların, kahramanların, aşkların, hastalıkların, tesadüflerin ya da Tanrı’nın iradesinin tarihin seyrini hiç beklenmedik şekilde değiştirebileceğini düşünüyordular. Ancak on dokuzuncu yüzyılda Auguste Comte ile birlikte doğan pozitivism, doğa bilimlerindeki kanunların tarih gibi bilimlere de uygulanabileceğini öngörüyordu. Tarihte, pozitivist anlayış, aynı zamanda bir tarihsel determinizm (belirlenimcilik) demektir. Bilgi felsefesindeki bu değişiklik, kaçınılmaz olarak karşıolgusal düşünceyi geçersiz kılmıştı.

Sözü edilen iki yaklaşımda deterministik bir tarih görüşünü kabul etmeyen geleneksel yaklaşımın savunucularına göre, tarihi olaylarda şans ve tesadüf itici bir güçtür. Tarihi olaylar, tekrar edilemez olaylar dizisidir; insan iradesi de şans ve tesadüf ile tarihin hammaddesidir (Black ve Macrauld, 2016, s. 87). Böylesi bir nedensellik kaçınılmaz olarak tarihi olayların rastlantısal özelliğini belirtir ve tarihsel olayların önceden belirlendiğini söyleyen tarihsel determinizme karşı durur. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı’nda Japonya’ya karşı nükleer silah kullanılmıyaydı, müttefikler Pasifik bölgesinde zafer kazanamayabilirdi iddiası, bu olaydaki rastlantısal doğayı vurgular. Böylelikle karşıolgusal tarih, tarihi olaylarda gerekircilik yerine insan iradesinin seçimine önem vererek, “ya...olsaydı, ya...olmasaydı” sorularıyla tarihsel determinizme karşı bir zihniyeti temsil eder (Rosenfeld, 2016, s.7). Ancak rastlantılar, tarihi olayların açıklanmasında bir zorluk yaratır. Çünkü olayların gerçekleşmesine dönük tarihçilerin ortaya koyduğu nedenler, rastlantılar ile manasız bir faktöre dönüşebilir. Bu nedendir ki tarih yazımında ve metodolojisinde tarihçiler rastlantı faktörünü açıklamaya çalışmışlar ve bu bağlamda tarihte nedensellik tartışmaları ortaya koymuşlardır.

Yirminci Yüzyıl Tarihyazımında Rastlantısalılık Tartışmaları

Buraya kadar tarihi olaylara yönelik biri tarihi olayların rastlantısal ve düzensiz olduğunu söyleyen ve on yedinci yüzyılda Blaise Pascal’ın (1623-1662) “*Düşünceler*” adlı eserinde söylediği “Kleopatra’nın burnu: Daha kısa olsaydı, evrenin yüzü bambaşka olurdu” (Pascal, 2011, s. 50) sözüyle teorileşen geleneksel yaklaşım; bir diğeri tarihteki her şeyin belirlenmiş olduğunu (determinizm) söyleyen iki görüş olduğu anlaşılmaktadır (Wenzlhuemer, 2009, s. 45). İki yaklaşıma ilişkin Tarihçi J. B. Bury 1903’te söylediği “Tarih ne bir eksiği ne de bir fazlasıyla basit bir bilimdir” görüşlerini 1916’da yazdığı “Kleopatra’nın burnu, tarihin bir bölümlük tesadüflere indirgenmesi” adlı denemesinde reddetmişti (Jones, 2007, s. 319).

Bununla birlikte XX. yüzyılın başlarına doğru Max Weber, pozitivismi ve nedensel kanunları eleştirmişti (Sunar, 2017, s. 217). Weber, tarihteki dönüm noktalarını açıklayabilmek için varsayımsal bir metodoloji kullandı. Böylesi nedenleri açıklayabilmek için Weber karşıolgusal mantıkla tek neden yükleme yöntemini ileri sürmektedir (Ricoeur, 2016, s. 160). Bu yöntem Weber’in karşıolgusal düşünceye dayanan “Tekil Nedensel Analizi”dir. Alman hukuk felsefesi geleneğini esas alan Johannes von Kries’ten etkilenen Weber, tekil nedensel analize çok fazla önem atfetmiştir. Weber’e göre tarihte çok önemli kararların nedensel önemi, bu kararın olmadığını varsayarak meydana gelebilecek sonuçlar hayal edilerek değerlendirilebilir. Tarihçiler de sonuçlara dair nedenlerin önemini bulgulamak için akıl yürütmelidirler (Ringer, 2014, s. 78-86). Olayları atlayarak veya tekil olayı değiştirerek farklı olaylar gelişeceğini öngörme sonucu, ele alınan olayın tarihsel manasına dair bir neden yüklemeye varılabilir (Ricoeur, 2016, s. 161). Weber’in tekil nedensel analiz düşüncesi aşağıdaki gibi şematize edilir (Ringer, 2014, s. 95).

Olayların gerçek gelişimi

Şekil-1

Şekilde karşıolgusal varsayım sonucunda oluşabilecek gelişmeleri, (A-B) kesikli çizgisi temsil ediyor. Karşıolgusal analizin amacı varsayımsal durumda (A) ile (A') arasındaki farklılığı saptamak, (B) sonucundan ziyade gerçek sonuç (B') sonucuna uzanan gerçek olaylar gelişimini açıklamaktır (Ringer, 2014, s. 95). Görüleceği üzere bu mantık ele alınan gerçek olaya dair hayal gücüyle farklı olay akışı gerçekleştirme, gerçek olay ile gerçek olaya dair hayal gücüyle yaratılan olay akışının sonuçlarını inceleme ve karşılaştırma yaparak gerçek nedensel ilişkileri meydana çıkarmaya dayanır (Ricoeur, 2016, s. 160). Diğer taraftan tekil nedensel analizde amaç, olası nedeni gerçek sonuca bağlamak değil, nedenin yokluğunu varsayarak olayların seyrinde oluşabilecek sapmaları desteklemektir. Bu bağlamda Weber'e göre tarihçilerin görevi anlatıya dayalı bir canlandırma ya da edebi betimleme değil, nedenlerin sonucu ne kadar yordadığını saptama, diğer bir ifadeyle nedensel yordama kurulmasıdır. Böylelikle tarihçiler doğa kanunları gibi katı yasalar keşfetmeyecek, bir dereceye kadar öngörme gücüne sahip kurallar, yeterli nedensel bağlantılar oluşturacaktır (Ringer, 2014, s. 90-93). Ancak, Weber'in dönüm noktalarına dayanan varsayım temelli metodolojisinin eleştirildiği olmuştur. Örneğin Collins "şu olmasaydı şu olmazdı, şu durum olmasaydı her şey aynı şekilde devam ederdi " gibi ifadelerin ve dönüm noktalarına çok fazla değer atfetmenin yanlışlığını vurgular. Bazı karşıolgusal tarihçilerin ve Max Weber'in böyle bir yaklaşıma sahip olduğunu söyleyerek onları eleştirir (Collins, 2007).

Yine, 1930'lardan sonra Hegel ve Marx'ın tarihsiciliği (historisizm), determinist tarih felsefeleri, insan iradesini göz ardı ettiğinden eleştirilmiştir. Hegel ve Marx'ın determinist görüşlerine karşı tarihte rastlantının varlığı ileri sürülüyordu (Carr, 2011, s. 150-151). 1930'lardan sonra tarihyazımında önemli etkileri olan Annales okulu ise nedensellik ve diğer kuramsal konularda yeterli düzeyde çalışma ortaya koymamıştı (Breisach, 2012, s. 463). Ancak, Braudel için bireyin eylemleri, sadece yapılar bağlamında tarihyazımında yer alabilirdi (Warrington, 2014, s. 72). Rastlantısal nedenlere yönelik böylesi bir yaklaşım, onun gücünü yok saymasa da küçümsemektir. Zira, Annales yaklaşımı pozitivist olmakla suçlanmasa da bireyin rolünü yok saydığı ve kısmen determinist olduğu için eleştirilmiştir.

Rastlantısal nedenlere ilişkin görüşleri ile en çok ön plana çıkanlardan biri de E. H. Carr'dır. Carr, rastlantı ve determinizm karşıtlığını "Tarihte Determinizm ya da Hegel'in Kötülüğü" ve "Tarihte Rastlantı ya da Kleopatra'nın Burnu" adıyla tanımlar. İlkinde genel olarak tarihçiler, yoğun bir şekilde tarihi olaylara dair neden ve yasaları bazen mekanik, bazen biyolojik terimler içinde bazen metafizikte bazen ekonomide, bazen de psikolojide aradılar. Ancak Carr'a göre tarihte nedenler vardır ve neden aramakla Hegel ve Marx'ın determinizmi benimsenmiş olmaz.

Başka bir ifadeyle nedensellik, “Tarihte Determinizm ya da Hegel’in Kötülüğü” değildir. Ve olaylara dönük neden aramak ile insan eylemlerinin bazılarının özgür, bazılarının ise belirlenmiş olduğu ikilemine düşülmez. Bakış açısına göre her ikisi de olabilir. Ancak Carr, “Yazdığım zaman, eleştiricilerin olup biteni olmuş olmak zorunda olan bir şey diye gösterdiğim ve olmuş olabilecek öteki şeyleri araştırmadığım yolundaki hücumlarına uğruyorum” diyerek kendisinin determinist olmakla haksız yere suçlandığını söylemektedir (Carr, 2011, s. 146-156).

Carr, “Tarihte Determinizm ya da Hegel’in Kötülüğü” karşısında duran ikinci teoriye dair, tarihin geniş ölçüde şansa bağlı rastlantılarca belirlenmiş bir olaylar dizisi olduğu ve rastlantısal nedenlere bağlanabileceği yolundaki Kleopatra’nın burnu” gizemi teorisini bir problem olarak değerlendirmektedir. (Carr, 2011, s. 148-165). Carr’a göre azıcık daha uzun burunlu bir Kleopatra bir ölçüde Roma’nın siyasal tarihinin akışını değiştirebilirdi. Ancak daha uzun burunlu bir Kleopatra’nın Roma’nın çöküşünü ya da feodal toplumun doğuşunu önleyebileceğini düşünmek için insanın aklından zoru olması gerekirdi (Carr, ve Fontana, 1992, s. 40-41). Zira tarihi olaylara rastlantısal bakış geliştirildiğinde, tarihi olaylar rastlantısal nedenlere bağlanır. Böylesi bir durumda Actium Savaşı’nın sonunu belirleyen Antonius’un Kleopatra’ya delicesine tutkunluğudur. Benzer şekilde Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunan kralı Aleksandros’un 1920 sonbaharında maymunun ısırması sonucu ölümü, Yunanistan’ın savaşa girmesi, Winston Churchill’in “çeyrek milyon insan bu maymunun ısırması yüzünden öldü” sözündeki gibi bir rastlantısal nedendir. Carr, rastlantısal nedenlerin önemini bir kenara koymadığını söyler. Öyle ki Kleopatra’nın burnunun biçimi, Kral Aleksandros’u öldüren maymun ısırmasının önemini etkisizleştirmek, doğru bir çaba değildir. Ancak, rastlantısal nedenler, önemli nedenler hiyerarşisinde yer almaz. Carr, rastlantı ögesini açıklamak için Alkollü Jones’un frenleri bozuk arabasıyla kör bir viraja girerken, sigara almak için karşıya geçen Robinson’a çarpması örneğini verir. Rastlantısal olarak düşünüldüğünde Robinson sigara tiryakiliği yüzünden ölmüştür denecektir. Carr’a göre böylesi bir durumda insanların sigara tiryakiliği yüzünden yollarda ezilip öldüklerini, komutanların güzel kraliçelere olan düşkünlüklerinden savaşları kaybettiklerini ya da kralların evcil maymunlar beslemeleri nedeniyle savaşların çıktığına dair yapılacak genellemeler hiçbir anlam taşımaz. Başka bir ifadeyle trafik kazalarının önüne geçebilmek için sigara alışkanlığı azaltılmalı yönünde bir genelleme anlamsız olur. Tıpkı, sınavdan düşük not alanların sürekli sınavın şansa bağlı olduğunu söylemeleri gibi. Carr’a göre rastlantı denilen şeyler asıl nedenlerle çarpışan ya da araya giren neden ve sonuç dizilerinin ifadesidir. Hal böyleyken anlamlı neden-sonuç elde etme ve tarihte mana bulma zora girer. Görülüyor ki rastlantısal nedenler genelleştirilemiyor. Dolayısıyla tarihçi, nedenler silsileni bulmalı ve bunlardan bir nedenler hiyerarşisi oluşturmalıdır (Carr, 2011, s. 148-165).

Anlaşıyor ki Carr’a göre tarih, nedenlerin incelenmesi ve bu nedenlerin önemine göre bir hiyerarşik sıra oluşturulmasıdır. Carr, tarihte rastlantısal nedenlerin tarih üzerinde etkili bir güç olduğunu düşünüyordu. Ancak rastlantısal nedenlerden kaynaklanan tarihin itici gücü genel eğilimlere göre daha az etkiliydi. Rastlantının tarihi olaylardaki etkisinin önemini ve sınırlılıklarını saptamanın önemli bir yolu hayal gücüyle gerçekte olan şeyleri farklı düşünmektir. Hitler 1928’de ölseydi ve Naziler iktidara gelmeseydi, İkinci Dünya Savaşı olur muydu? Böylesi bir soruya tarihçilerin geneli savaşın yine de çıkacağını söyler. Çünkü 1929 Bunalımı’ndan sonra Weimar Cumhuriyeti fazla süremez, aşırı sağ kanattan birileri benzer eylemlerde (Silahlanma, Versailles Antlaşması’nın gözden geçirilmesi, Avusturya’nın ilhakı) bulunacaktı. Farklı gelişebilecek olay ise Naziler’in yaptığı gibi Yahudilere karşı sistemli bir yok etme olmayabilirdi. Görülüyor ki Hitler 1928’de ölmüş olsaydı tarihsel olayların seyrinden tamamıyla bir değişiklik gerçekleşmeyecekti. Rastlantı, mutlaka önemli bir etmendir, ancak etkisi sınırlıdır. Evans’a göre Carr’ın görüşü aşırılıklar içerse de tavsiyeye değer bir görüştür (Evans, 1999, s. 135-139). Anlaşıyor ki Carr, rastlantısal nedenlerin önemini göz önünde bulundurduğunu söylese de kendisinin de söylediği gibi determinist olarak eleştirilmekten kurtulamamıştır. Çünkü Carr, rastlantısal nedenlerin gerçekleşme de sonucun aynı olacağını, başka bir ifadeyle genel eğilimlerin etkili olacağını düşünüyordu.

Öte yandan gerek determinizm gerekse tarihte rastlantının sembolik ifadesi “Kleopatra’nın burnu” teorisi ister istemez tarihte nedenselliğin sorgulanmasıdır. Veyne, bu duruma yönelik, tarihi olguların oluşumunda üç nedenden bahseder. Bunlardan ilki yüzeysel nedenler, küçük

olaylar; ikincisi, maddi nedenler, koşullar ve üçüncüsü nihai nedenler; özgürlük, verilen kararlar. Bu üç neden disiplinine tekabül eden materyalist tarih, zihniyet tarihi ve yüzeysel nedenler ile derin nedenler ayrımıdır. Veyne, maddi nedenlerin karşılığı olarak Marksist anlayışı, nihai nedenlerin karşılığı olarak da zihniyetleri gösterir. Yüzeysel nedenler ise “Kleopatra’nın burnu” teorisine denk düşer. Derin neden, ne olacağını karar verirken, yüzeysel neden ise onun olup olmayacağını gösterir. Veyne’e göre aslında bunlar üç ayrı katman değildirler ve tarihsel açıklamaya göre geçici nitelikler taşırlar (Veyne, 2014, s. 136-145).

Karşılgusal Düşünce ve Tarihin Akademik Alanda Kullanılması ve Eleştiriler

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren tarihte yasa bulma arayışı neredeyse son bulmuştu (Carr, 2011, s. 146). Ancak tarihi olaylar bir yandan karşılgusal olarak düşünülürken bir yandan da karşılgusal düşünceler eleştiriliyordu. Örneğin İngiliz idealist filozof Micheal Oakeshott’a göre olabilecek olana dair fikirselle deneyler yapmaya dayanan karşılgusal tarih, tarihsel düşüncenin dışına çıkmaktır (Ferguson, 1999, s. 5). Özellikle, 1960’lardan sonra pek çok tarihçi ve sosyal bilimci tarihsel sürecin yasalar tarafından yönetildiği savını yüksek sesle sorgulamaya, eleştirmeye başlamıştı. Artık, tarihçiler ve sosyal bilimciler tarihi olayların önceden belirlendiği anlayışı yerine, insan eylemlerinin etkilerinin sonucu olarak görmeye daha yatkındılar. Tarihin üreticisi, insan eylemleri ve insan eylemlerine bağlı olasılıklardı. Tarihi insan eylemleri üzerine düşünmek, tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin eğer geçmişteki belirli olaylar farklı şekillerde gerçekleşmiş olsaydı, ne olurdu? sorularını sormalarını beraberinde getirdi (Jensen, 2005, s. 156). Bilim insanları ileriye görmek adına karşılgusal tarihi kullandılar (Guldi ve Armitage, 2016, s. 37). Fakat karşılgusal tarihin akademik tarihte kullanılmasının kimi zaman eleştirildiği ve ciddiye alınmadığı da olmuştu (Roberts, 2011, s.117). Örneğin Carr ve İsaiah Berlin arasında gerçekleşen tartışma böyle bir durumdu (Wenzlhuemer, 2009, s. 45). Carr, küçümseyici yaklaşımla “İnsan tarihte olmuş olsaydı her zaman salon oyunları oynayabilir” diyerek karşılgusal tarihi salon oyununa benzetmiş, Rus Devrimi’ni belirlenmiş ve kaçınılmaz görmüştü (Carr, 2011, s. 156). Buna karşın Berlin için bireyler ve tesadüfler tarihte itici bir güçtü. İki farklı yaklaşım iki farklı tarih felsefesi hakkında önemli ipuçlarıydı (Wenzlhuemer, 2009, s. 45).

1960’larda Amerikan Yeni İktisat Tarihçileri ya da Kliometrik Okul’da iktisadi kuramın geçmişe uygulanmasında karşılgusal tarih popülerleşti. Robert Fogel’in Amerikan Sanayi Devrimi’nde hiç demiryolu olmasaydı ekonominin nasıl olacağını ortaya koymaya çalıştığı “*The Railroads and American Economic Growth (1964)*” eseri iktisat alanında karşılgusal çalışmaydı (Black ve Macrauld, 2016, s. 105). Fogel karşılgusal modellerle birlikte “kliometri”yi kullanmıştı (Tosh, 2011, s. 196-197). Çalışmasında demiryolu teknolojisi ve ekonomik etkilerini karşılgusal düşünce kullanılarak tartıştı (Wenzlhuemer, 2009, s. 43). Yukarıda belirtilen karşılgusal tarihe dair eleştiriler, Fogel’e de yöneltildi. Yöneltilen eleştirilere Fogel’in cevabı ise çalışmasının amacının alternatif bir tarih yaratmak olmadığı, demiryollarının ekonomik büyümedeki rolünü test etmek olduğu şeklindeydi. Diğer bir ifadeyle Fogel’in çalışmasının amacı, demiryollarının olmadığı bir on dokuzuncu yüzyıl Amerika’sı hayal etmek değil, demiryollarının yok sayarak ekonomiye katkı miktarını ölçmektir (Ferguson, 1999, s. 17-18).

Karşılgusal tarih akademik yayınlarda kendisini göstermesiyle birlikte daha önce belirtildiği üzere eleştiriler de beraberinde ortaya çıkmıştı. E.P. Thompson, “*The Poverty of Theory, (1978)*” çalışmasında karşılgusal tarihleri berbat bir şey olarak gördü (Black ve Macrauld, 2016, s. 106). Thompson çalışmasında “...Ekonometrik ve kleometrik oyuklar, bu teorilerin hepsi, bir statik kategoriden diğerine giden programlanmış yollardan seke seke yürüyorlar. Ve hepsi “Geschichtswissenschaftlopff”, tarih dışı pisliktir” demişti (Thompson, 1994, s. 185). Bazen ise karşılgusal tarih, tarihsel araştırma olarak görülmedi, sadece eğlenceli bir uğraş olarak görüldü (Huijgen ve Holthuis, 2014, s. 103). Görülüyor ki Carr ile Thompson aynı fikirdedir (Ferguson, 1999, s. 5). Aralarındaki tek fark Carr, karşılgusal tarihi eğlenceli bir oyun gören küçümseyici tutum sergilerken, E. P. Thompson çalışmasında karşılgusal tarihi, tarihsel olmayan bir saçmalık gören aşağılayıcı bir tutum sergilemiştir (Jensen, 2005, s.155).

Elbette ki karşılgusal düşünme yalnızca iktisat tarihinden ibaret değildi (Black ve Macrauld, 2016, s. 105). İktisat tarihinden ibaret olmayan çalışma Ferguson’un makaleler koleksiyonundan oluşan “*Virtual History: Alternative and Counterfactuals, (1997)*” kitabıydı (Huijgen ve Holthuis,

2014, s. 105). Sözü edilen eser, iktisat tarihinden farklı olarak İrlanda Özerk Yönetimi (Irish Home Rule)'nden, Gorbachev'in SSCB'sine kadar çeşitli konularda olasılık ve şansın etkisini karşıolgusal düşünceyle ortaya koyuyordu (Black ve Macraill, 2016, s. 106). Ferguson editörlüğünü yaptığı bu çalışmada sadece karşıolgusal tarihler sunmamış, karşıolgusal tarihe yönelik eleştirilere de cevap vermiş (Ferguson, 1999), Marxizm gibi deterministik teorileri eleştirmişti (Huijgen ve Holthuis, 2014, s. 105).

Bir başka karşıolgusal tarih çalışması Connors, Armstrong ve Bonnett tarafından yapılmıştır. Araştırma Kırım Savaşı sırasında Balaklava Muharebesi'nde İngilizlerin Ruslara karşı gerçekleştirip büyük kayıp verdiği "Charge of the Light Brigade" denilen saldırı, karşıolgusal bakışla nicel veriler kullanarak incelenmiştir. Karşıolgusal düşüncenin uygulandığı bu düşünsel deneyde, İngiliz komutanlarının farklı kararlar alması durumunda ortaya çıkabilecek dört farklı senaryo değerlendirilmiştir. Nihayetinde, karşıolgusal deneyin kesin olarak herhangi bir şeyi kanıtlayamadığı, ancak 4 önerme için niceliksel bir yardım sunduğu belirtilmiştir (Connors, Armstrong ve Bonnett, 2015).

Direkt karşıolgusal tarihin hedeflenmediği çalışmalarda da bazen karşıolgusal değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Örneğin Breisach'ın "*Tarihyazımı*" çalışması, karşıolgusal olmayan, Batı tarihyazımını inceleyen bir çalışmadır. Ancak Breisach'ın çalışmasının bir yerinde tarihyazımına ilişkin karşıolgusal düşünce ortaya koyduğu görülmektedir. Breisach, karşıolgusal soruyu "Hitler savaştan galip çıksaydı, Alman tarihyazımı ne olurdu?" şeklinde sorar. Ardından bu kurgu sonucundaki sonuçları ana hatlarıyla sıralar. Breisach'a göre kahramanlar, zaferler, ağırlıklı siyasi tarih, Germanik kökenlere ve Prusya'ya övgüler tarihyazımına hâkim olabilecek temalardı. Bunun yanı sıra Hıristiyanlık inancından ötürü Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na benzer bir ilgi duyulmayabilirdi. Breisach'ın karşıolgusal düşünce ile vardığı sonuçlar kısaca böyledir (Breisach, 2012, s. 474). Anlaşıyor ki dindar tarihçilerin, doğa bilimlerini benimseyen materyalistlerin ve idealistlerin ortak yönü karşıolgusal soruları kabul etmeyişleridir (Ferguson, 1999, s. 5).

Görülüyor ki karşıolgusal tarihi kullananlar ve buna karşı olanların ayrılıkları temelde benimsenen epistemoloji ve tarih felsefesinden kaynaklanmaktadır. Tüm bu karşıtlıkların temelinde yatan, Newton fiziği ve buradan hareket eden pozitivist ve determinist yaklaşımlar ile Kuantum fiziğinde yer alan belirsizlikleri temel alan yaklaşımların karşıtlığıdır. Sözü edilen tartışmaları, tarihyazımı için problemleri arttırmak olarak düşünmektense tarihyazımının gelişimine katkı sağlayan tartışmalar olarak düşünmek daha doğru bir tutumdur. Zira yukarıda da görüldüğü üzere tartışmalar tarihyazımında yeni metodolojilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda mezkûr tartışmaların yurtiçi yazında da yeterince yer alması ve konuya ilişkin görüşler geliştirilmesi Türk tarih yazıcılığının gelişimi açısından önem göstermektedir. Tarih eğitimi açısından ise böylesi keskin bir ayırmadan ziyade ekonomik, sosyal ve psikolojik nedenler gibi nedensellikler ile bireyin rolünü de kapsayan yaklaşımların işe koşulması günümüz için daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Daha da önemlisi; tarih eğitimi alan ortaöğretim ve lisans düzeyindeki bireylerin tarihi olayları değerlendirirken tüm bu epistemolojik gelişmelerin ve kendi yorumlarının bu epistemolojilerin neresinde olduğunun farkında olmasıdır.

Karşıolgusal Düşüncenin Edebî ve Sanatsal Ürünlerde Kullanılması

Karşıolgusal düşüncenin Herodot'dan Gibbon'a kadar pek çok tarihçi tarafından kullanıldığı görülmüştü. Türkiye'de de tarihi olaylara dönük karşıolgusal soruların geliştirildiğine rastlanmaktadır. Örneğin Bülent Tanör "Türkiye'de kurtuluş savaşı olmasaydı, bu kadar köklü reformlar dönemi de yaşanmazdı. Ama Kemalist dönüşümlere gidilmeseydi, kurtuluşun kazanımları da güdük kalabilirdi" şeklinde bir karşıolgusal düşünce kullanmıştır (Tanör, 1997, s. 186). Benzer şekilde 1974'te yapılan Felsefe Kurumu Semineri'nde Kongar'ın karşıolgusal düşünce ile tarihe baktığı görülür. Kongar, "Mustafa Kemal 1881 yılında değil de 1981 yılında doğsaydı başka bir Mustafa Kemal Atatürk çıkar mıydı? "karşıolgusal sorusunu sorar ve bu soruya "hayır" yanıtını verir. Başka bir karşıolgusal düşüncesinde "Mustafa Kemal Paşa olmasaydı, Anadolu, Atatürk gibi başka bir lider yaratabilir miydi?" sorusunu sorar ve bu soruya kolaylıkla "hayır" söylenmez yanıtını verir. Zira, Şevket Süreyya Aydemir de Mustafa Kemal Paşa olmasaydı, Ali Fuad Paşa'nın bir Atatürk olma ihtimalini ortaya koyar. Çünkü Kongar'a göre bireyler

toplumsal koşullar uygun olduğu sürece tarihte itici bir güç olabilir (Kongar, 1977, s. 395). İşte bu soruların sorulduğu tarihten 43 yıl sonra 2008’de sinemada gösterime giren “Osmanlı Cumhuriyeti” adlı film neredeyse aynı sorular üzerine filmin temasını oluşturmuştur. Film, Mustafa Kemal’in 7 yaşındayken geçirdiği kaza sebebiyle tarih sahnesine çıkmadığını varsayıyor. Bu karşıolgusal düşüncenin etkisiyle filmde farklı gelişen olaylar, Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin olmamasıdır. Yine, Osmanlı Cumhuriyeti, ABD’nin mandası altındadır. Sözü edilen karşıolgusal düşünceyle kurulan farazi olaylar ile gerçekteki olaylar arasındaki benzer durum, Türk milletinin bağımsız yaşama duygusudur. Diğer bir ifadeyle, Mustafa Kemal’in tarih sahnesine çıkmadığını düşünen karşıolgusal durumda, gerçekte yaşanmış olaylardan farklı gelişebilecek olan Kurtuluş Savaşı’nın ve Türkiye Cumhuriyeti’nin olmayışıdır. Karşıolgusal ve gerçek durumda aynı kalan Türk milletinin bağımsız yaşama arzudur.

Benzer şekilde sinemada ve edebî ürünlerde karşıolgusal düşünceyle oluşturulmuş alternatif tarih ürünlerini görmek mümkündür. Bunlardan “*The Two Georges: The Novel of Alternative America (1997)*”, “*Gettysburg: A Novel of the Civil War (2003)*” roman, *Fatherland (1994)*”, “*Inglourious Basterds (2009)*” film türü karşıolgusal/alternatif tarih örnekleri olarak verilebilir (Roberts, 2011, s. 118). Öte yandan karşıolgusal düşüncenin sinema dışında en çok yer bulduğu edebî ürün roman ve hikâye olmuştur. Aslında karşıolgusal düşüncenin edebi ürünlere girmesi yirminci yüzyılda yaşanan gelişmelere dayanmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan değişimler roman türünü etkilemiştir. Belgeye dayalı tarihsel anlatılar önemini yitirmiş; tarih, yazarın kurgusundan ibaret görülmüş, tarihle romanın aynı yazınsal yöntemleri kullandığı ileri sürülmüştür (Özbakır, 2016). Nitekim Fransa’da Michel Foucault, Roland Barthes ve Jacques Derrida metinler üzerine durarak postmodernizme giden ilk aşamaları kat etmiş, 1970’lerde Hayden White tarihi ürünlerin araştırma ile elde edilse de bunların aynı zamanda bir uydurulmuş kurgu olduğunu söylemiştir (Swain, 2005, s. 18). 1980’lerden sonra postmodern romanlar farklı disiplinlerden bilgileri almış, kaynağı tarihi gerçeklerden hareketle farklı pek çok öykü üretebileceğini öngörmüştür (Özbakır, 2016). Postmodernist romanlar farklı zaman dilimlerindeki ürünleri birbiri ile sentezleyebilmekte (Evans, 1999, s. 161-162), karşıolgusal düşünceyi kullanarak gerçek tarihi olaylara farklı açılardan bakabilmektedirler (Özbakır, 2016). Örneğin “Öyle değil de şöyle olsaydı, ne olurdu sorusuna cevap arayan alternatif tarih örneği “*Timbuktu’da Aslan Zamanı*”adlı hikâyesinde Silverberg, Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm Avrupa’ya egemen olduğunu varsayarak hikâyesini geliştirmiştir (Silverberg, 2002, s. 109-193). Benzer şekilde Weaver, “*Joseph Goebbels’in Günlüğünden Bölümler*” adlı karşıolgusal düşünceyle üretilen hikâyesinde, atom bombasını ilk kez bulan ve bunu Londra’ya karşı kullanan Naziler’in İkinci Dünya Savaşı’nı kazandığını varsayıyor ve gelişen olaylarda, Churchill savaş suçlusunu oluyor, Hitler 1965’te ölüyor ve gerçekteki ABD-Rus uzay programı rekabetinin yerini ABD-Almanya rekabeti alıyor (Weaver, 2002, s. 193-270). Bununla birlikte yirmi birinci yüzyıla gelindiğinde geniş kuram karşıtı postmodernizm biyografiye dönüşün olduğunu akla getirmiştir. Paul Preston’un “*Franco*”su (1993) ve Ian Kershaw’un iki ciltlik *Hitler*’i (1998, 2000) biyografiye dönüşün işaretleri olarak görülmüştür. “Ya böyle olsaydı” sorularını içeren yapıtlar tartışmalı bilgilerle dolu, özünde eğlenceli yazılar olarak değerlendirilmiştir (Richards, 2005, s. 52).

Anlaşıyor ki karşıolgusal düşünce sinemada, roman ve hikâye gibi edebi ürünlerde kullanılabilir. Fakat burada alternatif tarih ile karşıolgusal tarih arasındaki farka değinmek gerekir. “Ya...olsaydı” sorularına kurgusal cevaplar arayan anlatılar iki türdür. Bu anlatıların birincisi, analitik yazı formunda olan tarihçi ve akademisyenler tarafından kullanılan karşıolgusal tarihtir. Diğeri ise dramatik olan, roman, kısa hikâye, film formlarındaki alternatif tarih hikâyeleridir (Rosenfeld, 2016, s. 4). Alternatif tarih, içinde karşıolgusal düşüncenin de kullanıldığı, kurguları barındıran edebi eserlerdir (Roberts, 2011, s.117). Hayal gücüyle tarih daha iyi bir yöne veya daha kötü bir yöne doğru gidecek şekilde kurgulanır. Karşıolgusal hikâyeler, fantezi formundadır (Rosenfeld, 2016, s. 7). Karşıolgusal tarih ise gerçekçi durumlar üzerine yapılan düşünsel ve varsayımsal faaliyettir (Roberts, 2011, s. 117). Alternatif tarih ile karşıolgusal tarihin ortak yönü, “kırılma noktası-farklılaşma noktası (point of divergence)” denilen değişkenlerin tarihin seyrini nasıl değiştirebileceğini göstermektir. Kırılma noktaları ya da farklılaşma noktaları, kralların ve politikacıların ölümü, zaferler ve yenilgiler gibi olaylardır (Rosenfeld, 2016, s. 4). Görülüyor ki alternatif tarih bazen karşıolgusal tarihin yerine

kullanılabilmektedir. Oysaki alternatif tarih edebî ve sanatsal bir değer elde etme için yapılan kurguyken, karşıolgusal tarih rastlantısal nedenlerin etkilerini ölçmeye dönük akademik bir eylemdir. Robert Fogel'in "*The Railroads and American Economic Growth (1964)*" ve Connors vd.nin "*A counterfactual study of the Charge of the Light Brigade, 2015*" çalışmaları, bu anlamda önemli karşıolgusal tarih örnekleri olarak verilebilir.

Karşıolgusal Düşünce ve Tarihin Tarih Öğretiminde Kullanılması

Karşıolgusal düşünme neden-sonuç ilişkisi elde etmeye, gerçekleşen bir olayın gerçekleşmemesi için gerekli şartları bulmaya dönük bir prensiptir (Guldi ve Armitage, 2016, s. 38). Karşıolgusal düşüncenin bu mantık yürütücü etkinliğine karşın günümüzde tarih eğitiminde yaygın olan eğilim, bilgilerin ezberlemesine dayalı eğitimidir. Bu yüzdendir ki tarih eğitimcileri hâlihazırda kullanılan öğretim yöntemleri için bir sorgulamaya gitmelidir. Mevcut öğretim yöntemlerinin yerine öğrenme ortamlarının aktif ve ilham verici olmasını dönüştürmeye çalışmalıdır (Jensen, 2005, s. 155). Tarihin ezberlenmesi yerine nasıl üretildiğinin anlaşılması gerekmektedir (Ata, 2008, s. 314). Bu bağlamda karşıolgusal tarih, tarih eğitimi için görmezden gelinemeyecek bir potansiyele sahiptir ve karşıolgusal tarihi, tarih eğitimine yansıtmak gerekir (Jensen, 2005, s. 155). Ancak karşıolgusal tarihin kullanımına ilişkin çalışmalar yok denecek kadar azdır ve alanda büyük bir boşluk vardır. Diğer taraftan karşıolgusal tarihin eğitimde kullanımı tavsiye edilse de bu sahada yapılan çalışmalar sınırlıdır (Roberts, 2011, s. 118-121). Söz konusu sınırlı çalışmalar bakıldığında karşıolgusal tarihin ortaöğretimde ve yükseköğretimde kullanıldığı birkaç çalışmadan söz edilebilir.

Yükseköğretimde karşıolgusal tarihin sistematik kullanılması 1980'li yılların başına denk düşer. Berlin Üniversitesi'nde tarih profesörü Alexander Demanth, karşıolgusal tarihi derslerinde kullanan bir kişidir. Demanth, derslerinde karşıolgusal tarihin kullanılmasına dönük bir kurs verdi. Demanth, kurslarda öğrencilerinden gerçek olaylar üzerinden Avrupa'daki hadiselere ilişkin alternatif senaryolar gerçekleştirmelerini istedi. Dersler sonunda yapılan sınavlar, Berlin Üniversitesi'ndeki sınav komisyonunca geçersiz sayıldı ve öğrenciler dersi tekrar etmek zorunda kaldılar. Karşıolgusal tarihin tarih eğitiminde kullanılmasına yönelik çabalarının sekteye uğratılmasına, Demanth'ın yorumu "İlk doğan kurban edildi" demek olmuştur (Jensen, 2005, s. 155).

Yükseköğretimde karşıolgusal tarihin tarih eğitiminde kullanılmasına yönelik diğer bir çalışma, Huijgen ve Holthuis'in çalışmasıdır. Çalışmaya gerekçe, Hollanda tarih eğitimi sisteminde verilen tarihsel nedenselliğin aslında öğrencilere determinizm aşıl原因 bir yöntem olduğunun düşünülmesidir. Mezkûr gerekçeden hareketle Groningen Üniversitesi Öğretmen Eğitim Akademisi'ndeki tarih öğrencilerinin tarihsel düşünme ve akıl yürütme becerilerini geliştirmeye yönelik bir karşıolgusal ödev yapılandırılmıştır. Öncelikle karşıolgusal düşüncenin ne olduğu, karşıolgusal düşüncenin tarihsel düşünme ve akıl yürütme ilişkisi tanıtılmış ve ortaöğretim son kademesinde okuyan öğrencilere yönelik karşıolgusal ödev tasarımları istenmiştir. Tasarlanan ödev, dört aşamalıydı. Birinci aşama, bir tarihi anlatının seçilmesi ve tanımlanmasıdır. İkinci aşama, seçilen tarihsel anlatıdan üç kırılma noktasının belirlenmesi, kırılma noktalarından birisinin alternatif tarihi senaryonun başlangıç noktası olarak alınması ve bu seçimin kabul edilebilir argümanlarla desteklenmesidir. Üçüncü aşama, alternatif senaryoyu kapsayan ve olası bir son noktayı öngören bir "şemsiye" soru bulunmasıdır. Son aşama, görevin tamamlanması ve gerçek olaylar ile alternatif tarihin kıyaslanmasıdır (Huijgen ve Holthuis, 2014, s. 103-107).

Tarih eğitiminde karşıolgusal tarih temelli ders kitapları çalışmaları bulunmaktadır. Örneğin ABD'de yayımlanan Carlisle ve Golson'un "*Turning Points—actual and alternate histories: A house divided during the civil war era, 2007*" adlı çalışması karşıolgusal bir ders kitabıdır. Ders kitabında belirsizlik anlarını vurgulayan vaka çalışması/örnek olay karşıolgusallar (case-study counterfactuals), amacı alternatif bir durum veya kararı hayal ettirerek altta yatan bir kanunun veya sürecin ne kadar güçlü olduğunu test eden nometik karşıolgusallar (Nomothetic counterfactuals), birinci ve ikincinin sentezi şeklindeki karşıolgusallar ve çoğu insan tarafından bilinen nedenlerin çok önemli ya da önemsiz olabileceğini göstermeye çalışan mental uyarım karşıolgusalları (mental stimulation) olmak üzere dört farklı karşıolgusal sunulur (Carlisle ve Golson, 2007). Ancak, bu kitaplardan bazıları öğrencilerin okuma becerilerine ve tarih bilgisine

göre zorluklar da içerebilmektedir. Diğer taraftan söz konusu kitaplar öğrencilere kendi senaryolarını kurma şansı pek vermez. Bu sebepten Roberts karşıolgusal tarihin kullanılmasında öğrenci merkezli bir etkinlik geliştirmiştir (Roberts, 2011, s. 118-119).

Etkinlik, Roberts'un ortaöğretim öğrencileri için araştırma tabanlı öğrenme stratejileri ile karşıolgusal tarihi birleştirdiği bir ders planıdır. Etkinlik, yazı tahtasını kullanarak konuşma "Chalk Talks" gibi eğitimsel stratejilerle zenginleştirilmiş bir ders planı ile kullanılabilir. Roberts'un karşıolgusal tarih öğretim etkinliği 7 adımdan oluşmaktadır. Birinci adım, öğrencilere kazanımları, konuyu tanıtmaya ve karşıolgusal tarihin ne olduğunu açıklama, karşıolgusal tarih hikâyelerinden örnekler vererek tartışma yapmaktır. İkinci adım, öğrencilere beş karşıolgusal tarih sorusu hazırlamaktır. Üçüncü adım, hazırlanan beş sorudan üç soru seçmek ve bu sorulara dair KWL grafiği hazırlamaktır. KWL grafiğinde, K, hazırlanan soru hakkında öğrencinin ne bildiğini; W, hazırlanan soru hakkında öğrencinin ne öğrenmek istediğini; L, soruların konusu hakkında araştırma sonunda ne öğrenildiğini temsil eder. Dördüncü adım, seçilen üç sorudan birisi için proje oluşturma, başka bir ifadeyle karşıolgusal tarih hikâyesi yazmaktır. Beşinci adım, hazırlanan karşıolgusal tarih hikâyesine dair yeni bir harita hazırlama. Örneğin Hitler'in İkinci Dünya Savaşı'nı kazanması durumunda oluşabilecek bir harita. Altıncı adım, öğrencinin yazdığı karşıolgusal tarih hikâyesi ile tarihte gerçekte meydana gelmiş olay arasındaki beş farklılığı ve üç benzerliği göstermektir. Böylelikle öğrencinin tarihsel kavrama gücü artacaktır. Son adım ise öğrencilerin projelerini sunmalarını ve sınıfta tartışmalarını içerir. Karşıolgusal tarih etkinliğinin uygulamasında öğretmen ve öğrencinin ilgi düzeyinin yüksek olması gerekir. Etkinlik zaman alıcıdır ve söz konusu uygulamada üç hafta zaman almıştır. Etkinlik tamamlandığında, öğrencilerin etkileyici projeler hazırladığı, çalışma konularıyla ilgili anlama düzeylerinin yüksek olduğu anlaşılmıştır (Roberts, 2011, s. 117-121).

Görülüyor ki karşıolgusal düşünce ve tarihin tarih eğitimine yönelik uygulamaları sınırlı düzeydedir. Yurtiçi yazında karşıolgusal tarihe ilişkin çalışmalara bakıldığında, gerek tarihyazımı sahasında gerekse tarih eğitimi alanında konuya ilişkin çalışmalara "kavramsal düzeyde" rastlanılmadığı anlaşılmaktadır. Zira karşıolgusal tarihe dönük çalışmalar yurtdışı yazında dahi çok sınırlı olduğu daha önce belirtilmişti. Ancak elde edilen bazı dolaylı bulgular, sunulabilir.

Gültekin, çalışmasının bir boyutunda karşıolgusal düşünmeyi gerçek dışı akıl yürütme olarak nitelendirmiştir. Ve araştırmasında öğretmenlerin kendi eğitimlerinde ihtimallere yer verilmediğini söylediğini, bu nedenle olasılıkları kullanmadığını bulgulamıştır. Buna karşın öğrencilerin olasılığa dayalı "... olmasaydı ne olurdu" tarzında soruları çok fazla sorduklarını saptamıştır (Gültekin, 2013, s. 132-166).

Diğer taraftan tarih ve sosyal bilgiler ders kitapları incelendiğinde sunulan içeriklerde sınırlı düzeyde karşıolgusal düşünceler kullanıldığı görülmüştür. Örneğin Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler kitabında "Malazgirt Savaşı kaybedilmiş olsaydı sonuçları neler olurdu?" (MEB, 2015a, s. 55), "Osmanlı Devleti Hristiyan halka hoşgörü göstermeyip baskı uygulaysaydı neler olabilirdi?" (MEB, 2015a, s. 77) şeklinde karşıolgusal sorulara yer verilmiştir. Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler çalışma kitabında "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmeme şansı var mıydı? Eğer savaşa girmeseydi durumu sizce ne olurdu? Cevabınızı aşağıda nokta ile belirtilen boşluklara yazınız." (MEB, 2015b, s. 108) türündeki karşıolgusal soru yöneltilerek öğrencilerden cevap istenmiştir. İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında ve çalışma kitabında "Körfez savaşları yaşanmamış olsaydı bugünküne göre Türkiye'nin durumunda ne yönde farklılıklar gözlemlenebilirdi? Neden?" (Tüysüz, 2015a, s. 216), "Atatürk'ün Suriye ve Çanakkale cephelerinde kazandığı başarıları olmasaydı Millî Mücadele'nin liderliğini üstlenebilmesi ve bu görevi başarıyla yerine getirebilmesi mümkün olabilir miydi? Neden?" (Tüysüz, 2015b, s. 15) karşıolgusal soruları sorulmuş ve öğrencilerden cevaplar, karşıolgusal durum ve gerçek durum arasındaki farklar istenmiştir. Dokuzuncu Sınıf Ortaöğretim Tarih ve Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında "Hristiyanlığın ilk asrında Antakya Kilisesi'nin rolü olmasaydı, doğuda ve Asya'da Hristiyanlığın yayılma şansı olmayacaktı." (MEB, 2017a, s. 68), "Kral Yolu olmasaydı Lidyalıların ürünlerini pazarlama imkânı bulup bulamayacaklarını söyleyiniz. Kral Yolu ve altının Lidyalıların gelişmesinde rolü var mıdır? Neden?" (MEB, 2017b, s. 122) karşıolgusal düşüncelere ve sorulara yer verilmiştir. Ayrıca Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyet

İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında “Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na, İtilaf Devletlerinin yanında girseydi sonuçları neler olurdu? Sınıfınızda iki grup oluşturarak tartışınız” (Ürküt, 2017, s. 40) karşıolgusal tartışma etkinliği istenmiştir. Anlaşılacağı üzere tarih ve sosyal bilgiler ders kitaplarında karşıolgusal düşünce ve sorulara yer verilmesine rağmen karşıolgusal tarih kavramsal düzeyde işlenmemiştir. Nitekim karşıolgusal düşünce ve tarih kavramsal boyutta tarih eğitim araştırmalarında ele alınmamıştır.

Karşıolgusal Düşünce ve Tarihin Faydaları

Psikologlar tarafından son yirmi yılda yapılan araştırmalar göstermiştir ki geçmişe dönük karşıolgusal düşünce yürütme, kişiler açısından faydalı olabilmektedir. Öyle ki karşıolgusal düşüncenin farklı disiplinlerde kullanım alanı vardır ve söz konusu alanlara faydalı olduğu görülmüştür (Wenzlhuemer, 2009, s. 27-38). Örneğin karşıolgusal düşüncenin farklı bir disiplinde gerçek duruma uygulandığı çalışma Tacoma Narrows köprüsü çalışmasıdır. Çalışmada ABD’de 1940 yılında çöken Tacoma Narrows köprüsü yapımında şunlar yapılsaydı köprü çökmezdi türünden mühendislik, mekanik kanıtlar ileri sürülmüştür (Bunzl, 2004).

Karşıolgusal tarihin tarih alanındaki faydalarına dönecek olursa karşıolgusal tarihin öğrencilerin ilgilerini ve tarihsel kavrama gücünü arttırdığı anlaşılmıştır (Roberts, 2011). Karşıolgusal tarih, öğrencilerin yaratıcı düşünmelerini geliştirmiştir. Ayrıca karşıolgusal tarih, varsayımlar yürütme ve bunları çürütmede, akıl yürütmede, hayal gücü ve tarihi sorular geliştirmede, tartışma oluşturmada ve kaynakları kullanımında oldukça etkili bir yöntemdir. Karşıolgusal düşünce öğrencilerin yaratıcı düşünme düzeylerini artırır. Karşıolgusal düşünce, kişinin eleştirel düşünme becerisini canlandırmaktadır (Huijgen ve Holthuis, 2014, s. 103-108).

Karşıolgusal düşünce ve tarih geçmişteki olayları değerlendiren çalışmalarda deterministik önyargı tehlikelerinin farkına varılmasını sağlar (Huijgen ve Holthuis, 2014, s. 103). Karşıolgusal tarihler, olasılığı tarihe geri getirerek deterministik yaklaşımlarla karşı çok etkili bir araç rolü görür (Mordhorst, 2008). Sadece determinizm değil diğer potansiyel önyargıların farkına varılmasında etkili bir araç olabilir. Diğer taraftan karşıolgusal tarih, araştırmacı açısından araştırmacının kendi tarih felsefinin bilincinde olmasını sağlar ve bu bilinç araştırmacıya objektif tutumlar kazandırır (Wenzlhuemer, 2009, s. 30-45). Böylelikle öğrenciler insan iradesinin farkına varır, farklı seçimlerin farklı sonuçlar doğurabileceğini düşünür (Huijgen ve Holthuis, 2014, s. 106).

Karşıolgusal düşünce ve tarih, öğrencilerin tarihi olayları kavrayışını, tarih bilincini ve tarihsel akıl yürütme becerilerini geliştirir (Huijgen ve Holthuis, 2014, s. 108). Tarihsel olaylara uzaktan bakma, mevcut bakış açılarının dışına çıkarak yeni bakış açıları geliştirme olanağı sağlar. Kişiyi tarihsel olaylara bakışında kendi bakış açısını fark etmesi için yardımcı olur (Wenzlhuemer, 2009, s. 30).

Öte yandan karşıolgusal düşünme, ister tarih ister diğer disiplinlerde olsun nedensel ilişkileri ortaya çıkarmada etkili bir araçtır. Karşıolgusal sorularla gerçek değiştirilir, nedenler ve etkiler arasındaki ilişkiler ortaya çıkarılır. Karşıt durumların hayali olarak işe koşulması tarihi olayların daha iyi anlaşılmasını sağlar. Böylelikle karşıolgusal düşünce ile ulaşılabilecek üç kazanım gerçekleşir: Nedensellik-Zıtlık, Kapsam ve Öz farkındalık. Nedensellik boyutunda karşıolgusal düşünce bazı nedenleri yok sayma imkânı sağlar, bir anlamda düşünsel manada kontrollü deney yapma imkânını sunar. Nedensellik analizi yapılabilir. Zıtlık boyutunda, tarihi olayların sonuçlarını daha iyi görebilmek için karşıolgusal düşünce çok etkili olabilir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı’nın müttefiklerce kazanılmasının doğurduğu sonuçlar, müttefiklerin kaybettiği alternatif hikâyeler doğrultusunda daha iyi anlaşılabilir. Kapsam boyutu, karşıolgusal tarih senaryolarının akla yatkınlığını, bilimsel metotlara uygunluğunu ve senaryoların rastgele üretilmemesini içerir. Zira karşıolgusal düşüncenin gücü, açıklayıcı olmasına bağlıdır. Öz farkındalık boyutu ise karşıolgusal düşünme sürecinin araştırmacının konusuna dair sağlayacağı derin düşünce ve görüşlerdir (Wenzlhuemer, 2009, s. 30-44).

Karşıolgusal Düşünce ve Tarihin Tehlikeleri

Karşıolgusal düşüncenin geçmişten bugüne değin birçok tarihçi tarafından kullanıldığı belirtildi. Ayrıca şimdiye kadar karşıolgusal düşüncenin genel itibarıyla faydaları anlatıldı. Her

düşünce tekniğinde olduğu gibi doğru kullanılmadığı takdirde karşıolgusal düşüncenin de bazı tehlikeli yönelimlere neden olabileceği kaçınılmazdır. Örneğin Romalı tarihçi Livy (Titus Livius), M.Ö. 1. yüzyılın başlarında, "Ab Urbe Condita" adlı eserinde Büyük İskender'in daha uzun yaşasaydı, Romalılar tarafından yenilgiye uğratılacağı yönündeki karşıolgusal düşüncesini geliştirmiştir. Ancak Livy'in buradaki karşıolgusal düşüncesi bir nedensellik arayışından daha çok Roma'nın üstünlüğünü vurgulamaya dönüktür. Görülüyor ki karşıolgusal düşünce, yazarın ideolojik tarafgirliğini desteklemek için kullanılabilir (Wenzlhuemer, 2009, s. 38-39). Karşıolgusal düşünce işe koşulların oluşabilecek başka tehlikeler de vardır. Geri görüş önyargısı, bu tehlikelerden bir diğeridir.

Geri görüş önyargısı kısmen determinizme yaklaşan zaten ben biliyordum, olacağı çok belliydi gibi düşüncelerdir. Örneğin zaten Birinci Dünya Savaşı çıkacaktı yargısı karşıolgusal düşüncenin geri görüş önyargısını arttırdığı bir düşünsel etkinliktir. Böylesi geri görüş önyargılı karşıolgusal düşünceler, determinizm eğilimlidir (Wenzlhuemer, 2009, s. 48). Karşıolgusal düşüncenin geniş görüş önyargısı ile sonuçlandırılmasına ilişkin Carr'ın tarihsel yaklaşımı da örnek olarak verilebilir. Nitekim Carr, kurduğu karşıolgusal sorular sonucunda Rus Devrimi'ni belirlenmiş ve kaçınılmaz olarak görmüş ve hatta kendisi olup biteni olmuş olmak zorunda olan bir şey diye gösterdiği için eleştirilmişti. Karşıolgusal düşüncede geri görüş önyargısından başka suçlayıcı önyargılar ele alınabilir.

Karşıolgusal düşünce etkinliğinde oluşabilecek suçlayıcı önyargıların tehlikesi ise kişinin hoşnut olmadığı olaylarda birilerini veya bir şeyi suçlayıcı tutumlarıdır (Wenzlhuemer, 2009, s. 49). Tarihçilerin, kimi zaman karşıolgusal düşünce geliştirme nedeni ahlaki yargılarda bulunmaktır. İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya'ya atom bombası atılmasaydı, tarihi sürecin gidişatı daha mı iyi yoksa daha mı kötü olurdu? Bu şekilde kurulan karşıolgusal soruya verilecek cevap geçmişin nasıl yargılandığını belirler (Rosenfeld, 2016, s. 7). Dolayısıyla ahlaki yargılar elde etmeye dönük karşıolgusal sorular geliştirmek pek faydalı bir eylem olmayacaktır.

Son olarak karşıolgusal düşüncelerde oluşabilecek tehlike bizzat insan doğasında yatan insan psikolojisinden gelişen karşıolgusal düşüncelerdir. Ya farklı bir yerde yaşasaydık, farklı bir okula gitseydik, farklı bir insanla evlenseydik ne olurdu? Bu tip karşıolgusal sorular, bireyin mevcut durumdaki memnuniyetinin ya da pişmanlıklarının ortaya konmasıdır. Diğer bir ifadeyle gerçekte mevcut an hakkındaki hislerinin ifadesidir (Rosenfeld, 2016, s. 7). Anlaşıyor ki metodolojik olmayan bireyin yaşantısına dönük karşıolgusal düşüncelerde dahi bazı tehlikeler olasıdır. Nihai olarak karşıolgusal tarihin geleneksel tarihin yerini alan ve geçmişi değerlendiren bir etkinlik olmadığının bilincinde olmak gerekir. Karşıolgusal düşünce ve tarih, tarihsel olayları anlamaya dönük tamamlayıcı bir etkinliktir. Asla tarihi olayları anlamak için tek başına işe koşulmamalıdır (Wenzlhuemer, 2009, s. 52). Görülüyor ki karşıolgusal tarih ve düşüncenin sadece kavramsal düzeyde dahi verilmesi, öğretim programlarında ve ders kitaplarında yer alması; yukarıda sözü edilen tehlikelerin öğrenciler tarafından anlaşılmasını sağlayacaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Genel anlamda gerçekte var olan olgunun tam tersi düşünceleri içeren karşıolgusal düşünce, geçmişten günümüze pek çok tarihçi tarafından kullanılmıştır. Özellikle on dokuzuncu yüzyıla kadar tarihçiler karşıolgusal düşünce kullanımına daha eğilimliydiler. Çünkü bu yüzyıla kadar ölümler, aşklar, krallar ve kahramanlar gibi güçlerin beklenmedik bir şekilde tarihin seyrini değiştirebileceğine yönelik tarihsel yaklaşımlar daha güçlüydü. Dolayısıyla tarih alanında rastlantılar, itici güç olarak görüldü. Fakat on dokuzuncu yüzyılda Auguste Comte ve Marx gibi düşünürlerin etkisiyle gelişen pozitivizm ve determinizm doğa bilimlerindeki kanunların tarih alanına da uygulanabileceğini varsayıyordu. Pozitivizm ve Marksizm ise rastlantıların tarihteki itici gücünün yok sayılması anlamına geliyordu. Böylelikle tarihte gerçekleşen olaylarda ve bunların nedenlerinde rastlantılar değil kanunlar tek gerçektir. Ancak yirminci yüzyılın ilk yarısında pozitivizm ve determinizm sorgulanır hale geldi. Tarihyazımında ve tarih metodolojisinde rastlantısal nedenler üzerine tekrar düşünölmeye başlandı.

Sosyolog Max Weber, dönüm noktalarına yönelik karşıolgusal yaklaşımla tek nedensel analiz yöntemini ortaya koydu. Braudel ise rastlantısal nedenlere daha az önem atfederek onları

KAYNAKÇA

- Ata, B. (2008). Türk tarih öğretmen adaylarının tarih eğitiminde analogi anlayışları. Mustafa Safran ve Dursun Dilek (Ed.). *21. Yüzyılda kimlik, vatandaşlık ve tarih eğitimi* içinde (s.302-315). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Black, J. ve Macrauld, D.M. (2016). *Tarih çalışmak*. (N. Bozbora, Çev.). (3. Baskı). Ankara: Yayın Odası Yayıncılık.
- Breisach, E. (2012). *Tarihyazımı*. (H. Kocaoluk, Çev.). (2.Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bunzl, M. (2004). Counterfactual history: a user's guide. *The American historical review*, 109(3), 845-858.
- Bury, J.B. (2016). *Düşünme ve konuşma özgürlüğü*. İstanbul: Maviçatı Yayınları.
- Cadiou, F., Coulomb, C., Lemonde, A. ve Santamaria, Y. (2013). *Tarih nasıl yapılır?* İstanbul: İletişim Yayınları.
- Carr, E.H. (2011). *Tarih nedir?* (14. Baskı).(M.G. Gürtürk, Çev.). İstanbul: İletişim yayınları.
- Carr, E.H.ve Fontana, J. (1992). *Tarihyazımında nesnellik ve yanlılık*. (Ö. Ozankaya, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Carlisle, R. P., & Golson, J. G. (Eds.). (2007). *Turning Points—actual and alternate histories: A house divided during the civil war era*. United States of America: ABC-CLIO.
- Collins, R. (2007, September). Turning points, bottlenecks, and the fallacies of counterfactual history. In *Sociological Forum* (Vol. 22, No. 3, pp. 247-269). Blackwell Publishing Ltd.
- Connors, D., Armstrong, M. J., & Bonnett, J. (2015). A counterfactual study of the Charge of the Light Brigade. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 48(2), 80-89. DOI: 10.1080/01615440.2014.979273.
- Evans, R.J. (1999). *Tarihin savunusu*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.). Ankara: İmge kitabevi.
- Ferguson, N. (1999). Introduction: Virtual history: Towards a 'chaotic' theory of the past. In N. Ferguson (Eds). *Virtual history: Alternatives and counterfactuals*. (pp. 1-90). New York: Basic Books.
- Gibbon, E. (1988). *Roma İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküş tarihi III*. (A. Baltacıgil, Çev.). İstanbul: Bilim-Felsefe-Sanat Yayınları.
- Gilderhus, M.T. (2014). *Tarih ve tarihçiler-tarih yazıcılığına giriş*. (E.S. Özcan, Çev.). (2. Baskı). Ankara: Atıf Yayınları.
- Guldi, J. ve Armitage, D. (2016). *Tarih manifestosu*. (S. Çağlayan, Çev.). (1.Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gültekin, F. (2013). *Ortaöğretimde tarih derslerinin öğrencilerin akıl yürütmeleri üzerindeki etkisi (Aksaray ili örneği)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Herdman, E. A. (2006). Derleme makale yazımında, konferans ve bildiri sunumu hazırlamada pratik bilgiler. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 3(1), 2-4.
- Huijgen, T., & Holthuis, P. (2014). Towards bad history? A call for the use of counterfactual historical reasoning in history education. *Historical Encounters*, 1(1), 103-110.
- Jensen, B. E. (2005). Counterfactual History and its Educational Potential. In *History in Education: Proceedings from the Conference History in Education (Danish University of Education, 24-25 March 2004)* (pp. 151-158).
- Jones, G.S. (2007). Tarih: ampirizmin sefaleti. *Tarih ve tarihçi-Annales okulu izinde*. (s.307-334). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Kongar, E. (1977). Yaygın tarihçilik ve sorunları. *Felsefe kurumu seminerleri*. (392-404). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MEB, (2015a). *Sosyal bilgiler 7*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB, (2015b). *Sosyal bilgiler çalışma kitabı 7*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB, (2017a). *Ortaöğretim tarih 9*. Ankara: MEB Yayınları.

- MEB, (2017b). *Sosyal bilgiler 7*. Ankara: MEB Yayınları.
- Mordhorst, M. (2008). From counterfactual history to counter-narrative history. *Management & Organizational History*, 3(1), 5-26.
- Özbakır, İ. (2016). Tarihsel kurmacada kontra-gerçek tarihsel anlatım: Michael Kleeberg'in alternatif Almanya hayali. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 51(3).401-420, DOI:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS4814>.
- Özlem, D. (2012). *Tarih felsefesi*. İstanbul: Notus Kitap Yayınevi.
- Pascal, B. (2011). *Düşünceler*. (İ.Z. Eyüpoğlu, Çev.). İstanbul: SAY Yayınları.
- Richards, H. (2005). Huw Richards'ın Yorumu. Harriet Swain (Ed.), *Tarihin büyük soruları* içinde (s. 46-52). İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Ricoeur, P. (2016). *Zaman ve anlatı-2.tarih ve anlatı*. (M. Rifat, Çev.). (2.Baskı).Yapı Kredi Yayınları.
- Ringer, F. (2014). *Weber'in metodolojisi-kültür bilimleri ile sosyal bilimlerin birleşimi*. (3. Basım). (M.Küçük, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Rosenfeld G. D. (2016). Introduction: counterfactual history and the Jewish imagination. In G.D. Rosenfeld (Eds). *What ifs of Jewish history*. (pp. 1-24).United Kingdom: Cambridge University Press.
- Roberts, S.L. (2011). Using counterfactual history to enhance students' historical understanding, *The Social Studies*, 102:3, 117-123, DOI: 10.1080/00377996.2010.525547
- Silverberg, R. (2005). Timbuktu'da Aslan Zamanı. *Alternatif Tarih Hikayeleri*. (s. 109-193). (C. Polat, Çev.). İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Sunar, L. (2017). "Batı ruhu"nu kurtarmak: karşılaştırmalı medeniyetler tarihi ve Max Weber. Ahmet Şimşek (Ed.), *Dünyada tarihçilik-dönemler-okullar ve tarihçiler* içinde (s.211-225). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Swain, H. (2005). *Tarihin Büyük Soruları*. (S. Şahin, Çev.). (1. Baskı). İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Tanör, B. (1997). *Kuruluş (Türkiye: 1920 sonraları)*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık.
- Thompson, E.P. (1994). *Teorinin sefaleti*. (A.F. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Tosh, J. (2011). *Tarihin peşinde-modern tarih çalışmasında hedefler, yöntemler ve yeni doğrultular*. (4. Baskı). (Ö. Arıkan, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tüysüz, S. (2015a). *İlköğretim 8 Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük*. Ankara: Tuna Matbaacılık.
- Tüysüz, S. (2015b). *İlköğretim 8 Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük-öğrenci çalışma kitabı*. Ankara: Tuna Matbaacılık.
- Ürküt, M. (2017). *Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyet inkılap tarihi ve Atatürkçülük*. Ankara: Ata yayıncılık.
- Veyne, P. (2014). *Tarih nasıl yazılır?*(1.Baskı). (Çev. Nihan Özyıldırım). İstanbul: Metis Yayınları.
- Vico, G. (2007). *Yeni bilim*. (Çev. Sema Önal).Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Warrington, M. H. (2014). *Tarih bilimine yön veren düşünürler-en önemli elli tarihçi*. (İ. Kapaklıkaya, Çev.). İstanbul: Etkileşim yayınları.
- Weaver, B.L. (2005). Joseph Goebbels'in Günlüğünden Bölümler. *Alternatif Tarih Hikayeleri*. (s. 193-270). (C. Polat, Çev.). İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Wenzlhuemer, R. (2009). Counterfactual thinking as a scientific method. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 34 (2), 27-54.
- Woolf, D. (2014). *Tarihin küresel tarihi*. (1.Basım). (M.Moralı, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.